

متکلمان شیعه

سید مرتضی

علیرضا اسعدی

www.ketab.ir

پوشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

متکلمان شیعه

سید مرتضی

علیرضا اسعدی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی
- ویراستار: سید جباری مقدم
- چاپ: چاپخانه مؤسسه پژوهش و نشر
- چاپ اول: تابستان ۱۳۹۱
- شمارگان: ۱۴۰۰
- قیمت: ۶۵۰۰ تومان
- عنوان: ۲۲۵، مسلسل: ۳۴۶

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائیه)، کوچه آمار، پلاک ۴۲
تلفن و دورنگار: ۷۸۳۲۸۳۳، ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸، کدپستی: ۳۱۶۱۳-۳۱۸۵۶
مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۷۸۳۲۸۳۴
۲. تهران، خیابان انقلاب، رویروی درب دانشگاه تهران، پاساژ غربی، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

سرشناسه: اسعدی، علیرضا، ۱۳۵۰-
عنوان نام‌پدیدآور: متکلمان شیعه: سیدمرتضی / علیرضا اسعدی؛ تهیه پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی
مشخصات نشر: قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱
مشخصات ظاهری: ۴۰۸ ص
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۹۵-۰۸۷-۲
وضعیت فهرست‌نویسی: قیفا
یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۷۳] - ۳۸۲؛ به صورت زیرنویس
یادداشت: نمایه
پادداشت: علم الهدی، علی بن حسین، ۳۵۵-۳۴۶ق. - معلومات - عقاید
موضوع: کلام شیعه امامیه
موضوع: متکلمان شیعه
شناخه افزوده: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی
رده‌بندی کنگره: ۵ الف ۲۰۱/۷۵/ع ۸ BP
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۹۲۴

فهرست

۱۷		سخنی با خواننده
۱۷		درباره طرح «شکلمان شیعه»
۲۱		مقدمه

فصل اول: نگاهی تدبیرانه به زندگی و ابعاد شخصیت سید مرتضی

۲۵		ولادت، کنیه و القاب
۲۶		خاندان
۳۲		اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی
۳۶		شرایط علمی و فرهنگی بغداد
۴۳		شخصیت و حیات علمی
۴۳		تحصیلات
۴۳		اساتید
۴۶		شاگردان
۴۸		منزلت و جامعیت علمی
۵۴		آثار
۵۴		الف) فهرست آثار
۶۷		ب) معرفی اجمالی آثار کلامی

۷۰	مقام و منزلت اجتماعی
۷۰	الف) جایگاه سید مرتضی در بغداد
۷۱	ب) مناصب و سمت‌ها
۷۴	ج) تمکن مالی
۷۷	سید مرتضی و رسالت شیعه
۷۸	وفات

فصل دوم: سید مرتضی و علم کلام

۷۹	تعریف، موضوع و عدایت علم کلام
۸۳	آشنایی با مکاتب کلامی
۸۹	روش کلامی سید مرتضی
۹۱	بررسی انتساب اعتزال به سید مرتضی

فصل سوم: معرفت‌شناسی

۹۶	بدهات وجود و تعریف علم
۱۰۰	اقسام علم
۱۰۲	زاه‌ها و منابع معرفت
۱۰۷	عقل نظری و عقل عملی
۱۰۸	نظر و استدلال
۱۰۹	تعریف نظر
۱۱۴	اخبار
۱۱۷	اجماع

فصل چهارم: وجودشناسی و جهان‌شناسی

تعریف و تقسیمات وجود	۱۲۵
عوالم هستی	۱۲۸
کیفیت آفرینش جهان	۱۲۹
اجزای تشکیل دهنده جهان	۱۳۲
تعریف جوهر و عرض	۱۳۲
فنا‌ی جواهر	۱۳۵
امکان اعاده جوهر برای خداوند	۱۳۹
اعاده چه کسی اجب است و چگونه؟	۱۳۹
محدث بودن جوهر به سبب «فنا»	۱۴۱
مدرک بودن جواهر	۱۴۱
حدوث و قدم عالم	۱۴۲
ویژگی‌های عالم دنیا	۱۴۴
موجودات جهان	۱۴۶
فرشتگان و جن پس از پایان تکلیف	۱۴۷
ابر و رعد و برق	۱۴۹
شب، روز، زمان و ساعت	۱۴۹

فصل پنجم: خداشناسی

نظر و استدلال در معرفت خداوند	۱۵۱
وجوب نظر	۱۵۱
اولیت وجوب نظر	۱۵۵

- ۱۵۶.....ابطال تقلید
- ۱۵۸.....وجوب معرفت خداوند
- ۱۵۹.....راه‌های شناخت خداوند
- ۱۵۹.....فطرت
- ۱۶۱.....عقل
- ۱۶۳.....اسماء و صفات الهی
- ۱۶۴.....الف (مباحث عام)
- ۱۶۴.....۱. تریف صفت، لقب و اسم
- ۱۶۸.....۲. چگونگی بیان صفات الهی
- ۱۶۸.....۳. توقیفی نبودن اسماء الهی
- ۱۷۰.....۴. تقسیمات
- ۱۷۱.....۵. نفسی بودن صفات الهی
- ۱۷۶.....خارج نشدن واجب تعالی از صفات نفس
- ۱۷۶.....چگونگی اتصاف خداوند به صفات نفسی
- ۱۸۰.....ب) مباحث خاص
- ۱۸۰.....صفات ثبوتی
- ۱۸۰.....۱. قدرت
- ۱۸۴.....۲. علم
- ۱۸۵.....۳. موجود
- ۱۸۶.....۴. قدیم
- ۱۸۷.....۵. حیات
- ۱۸۸.....۶. ادراک
- ۱۹۲.....۷. سمع و بصر

۱۹۳.....	۸. اراده
۱۹۸.....	۱) دلایل عقلی
۱۹۹.....	۲) دلایل نقلی
۱۹۹.....	۳) اجماع
۲۰۰.....	۹. کلام
۲۰۲.....	ترتیب علم به صفات الهی و حکم خاص هر یک از آنها
۲۰۳.....	صفات سلبی
۲۰۳.....	۱. یگانگی خداوند و نفی شریک
۲۰۷.....	۲. غنا و نفی نیازمندی
۲۰۸.....	۳. نفی ماهیت و تبیین از خداوند
۲۱۰.....	۴. نفی جوهریت و جرمیت
۲۱۲.....	۵. نفی احکام جسم و جوهر
۲۱۲.....	۶. نفی عرضیت
۲۱۳.....	۷. نفی رؤیت
۲۱۵.....	۸. نفی تحرک و مکانمندی
۲۱۶.....	۹. نفی محل
۲۱۶.....	دعا
۲۱۸.....	افعال الهی
۲۱۹.....	حسن و قبح افعال
۲۲۲.....	تقسیم افعال به مباشری، تولیدی و اختراعی
۲۲۴.....	هدایت و ضلالت
۲۲۵.....	قضا و قدر

۲۲۷	تکلیف
۲۲۷	تعریف تکلیف
۲۲۸	قیح تکلیف کسی که قادر نیست
۲۲۹	تعریف مکلف
۲۲۹	دلیل حسن تکلیف
۲۳۰	شرایط تکلیف
۲۳۱	شرایط مکلف
۲۳۱	سریط مکلف
۲۳۲	تکلیف کافر
۲۳۳	وجه حسن تکلیف کافر
۲۳۴	وجوب انقطاع تکلیف
۲۳۶	لطف
۲۳۶	تعریف و اقسام لطف
۲۳۷	مبانی و براهین لطف
۲۳۹	اصلح
۲۴۱	درد و رنج
۲۴۱	نقد و بررسی نظرات درباره حسن آلام ابتدایی
۲۴۵	رد دیدگاه انحصار آلام در آلام استحقاقی
۲۴۷	عوض
۲۵۰	اجل
۲۵۱	رزق و روزی
۲۵۳	قیمت

فصل ششم: انسان‌شناسی

۲۵۵	عالم ذر یا انسان پیش از دنیا
۲۵۶	ماهیت انسان
۲۶۰	جبر و اختیار
۲۶۳	دلایل اختیار انسان
۲۶۳	الف) دلایل عقلی
۲۶۴	ب) دلایل نقلی
۲۷۱	استطاعت
۲۷۲	تقدم قدرت بر علم
۲۷۳	تعلق قدرت به حدود نفس
۲۷۳	تعلق قدرت به ضدان و مختلفان
۲۷۴	بقای قدرت
۲۷۴	مقدورات انسان
۲۷۵	اقسام فعل و فاعل
۲۷۶	ابطال تکلیف بمالایطاق

فصل هفتم: نبوت

۲۷۷	نبوت عامه
۲۷۷	معنای رسول و نبی
۲۷۸	حسن و وجوب بعثت
۲۸۱	نقد و بررسی شبهات براهمه
۲۸۳	راه‌های شناخت پیامبران

۲۸۳	راه اول: نص
۲۸۳	راه دوم: معجزه
۲۸۳	الف) تعریف معجزه و شرایط آن
۲۸۴	۱. فعل الهی بودن
۲۸۴	۲. متعذر بودن به لحاظ جنس یا وصف
۲۸۴	۳. خارق عادت بودن
۲۸۷	ب. امکان معجزه برای غیر پیامبران
۲۹۰	راه شناخت پیامبران گذشته
۲۹۱	ویژگی‌ها و صفات پیامبران
۲۹۱	۱. علم
۲۹۲	۲. عصمت
۲۹۲	الف) تعریف عصمت
۲۹۳	ب) دامنه عصمت پیامبران
۲۹۴	ج) اثبات دیدگاه امامیه
۲۹۶	برتری پیامبران بر فرشتگان
۲۹۸	نبوت خاصه
۲۹۸	نسخ
۲۹۹	دلیل نسخ نشدن شریعت اسلام
۳۰۰	اثبات نبوت پیامبر گرامی اسلام
۳۰۰	الف) قرآن
۳۰۴	چگونگی دلالت قرآن بر نبوت
۳۰۵	تبیین نظریه صرفه
۳۰۸	ب) سایر معجزات پیامبر اسلام
۳۰۹	کفایت قرآن

فصل هشتم: امامت

۳۱۱	امامت عامه
۳۱۱	تعریف امامت
۳۱۲	وجوب امامت
۳۱۳	طریق اول: استدلال مبتنی بر عقل یا برهان لطف
۳۱۴	طریق دوم: استدلال مبتنی بر سمع و ثبوت شریعت
۳۱۵	صفات امام
۳۲۳	امامت خاصه
۳۲۳	خلیفه بلا فصل یا بر چه کسیست؟
۳۲۳	دلایل امامت امام علی (ع)
۳۲۳	الف) دلایل عقلی
۳۲۵	ب) دلایل نقلی
۳۲۶	۲. نص نبوی
۳۲۹	نقد و بررسی شبهات
۳۳۳	امامت سایر ائمه
۳۳۵	اثبات افضلیت امام علی (ع)
۳۳۶	حکم جنگ کنندگان با امام علی (ع)
۳۳۷	غیبت امام زمان (عج)
۳۴۰	طول غیبت امام زمان (عج)
۳۴۱	سرنوشت امامت پس از امام زمان (عج)
۳۴۲	رجعت

فصل نهم: وعد و وعید یا معادشناسی

- تعریف و حقیقت وعد و وعید ۳۴۵
- وعد و وعید عقلی ۳۴۵
- الف) با انجام افعال، استحقاق چه اموری حاصل می‌شود؟ ۳۴۶
- ب) موجبات استحقاق ۳۴۶
- ج) بوال و حسن عقلی عفو خداوند از عقاب ۳۵۰
- ج) کیفیت استحقاق: دائمی یا منقطع؟ ۳۵۱
- عبادت کافر و معرفت به خداوند ۳۵۱
- وعد و وعید سمعی ۳۵۲
- عفو فاسق ۳۵۳
- شفاعت ۳۵۵
- تحابط ۳۵۶
- تقدم عقاب بر ثواب ۳۵۷
- وجوب موافات ۳۵۸
- احکام اهل آخرت ۳۵۸
- وضعیت اطفال در قیامت ۳۶۰
- عذاب قبر ۳۶۰
- کیفیت معاد ۳۶۱
- محاسبه اعمال ۳۶۱
- آنچه در مورد مستحق ثواب و عقاب به آن متعبدیم ۳۶۳
- تکفیر و تفسیق ۳۶۴
- اسماء احکام ۳۶۶

فهرست مطالب ۱۵

رد منزلة بين المنزلتين.....	۳۶۷
امر به معروف و نهی از منکر.....	۳۶۸
شرایط امر به معروف و نهی از منکر.....	۳۶۸
اکراه و مسائل مربوط به آن.....	۳۷۰
سرزمین اسلام و سرزمین کفر.....	۳۷۱
کتابنامه.....	۳۷۳
نمایه.....	۳۸۵
آیات.....	۳۸۷
اصطلاحات.....	۳۹۱
کسان و مکان‌ها.....	۴۰۱

سخنی با خواننده

درباره طرز «متکلمان شیعه»

متکلمان بزرگ امامیه همواره کوشیده‌اند ضمن تبیین آموزه‌های اعتقادی دین و دفاع از آن‌ها پاسخ‌گویی به انتقادات گوناگون اعتقادی نیز باشند. این عملکرد، نقش مهم و تأثیرگذاری در پیریزی شالوده‌های معرفت دینی در حوزه‌های گوناگون علمی، فرهنگی و اجتماعی داشته و جامعه اسلامی را در برابر نمونه‌های بدیل استحکام بخشیده است.

امروزه با پیدا شدن زمینه‌ها و چالش‌های اعتقادی نو، اهمیت دانش کلام صدچندان شده است. بی‌شک پرداختن به این چالش‌ها بدون توجه به پیشینه غنی کلامی‌ای که از متکلمان برجسته امامیه برجای مانده است کامیاب نخواهد بود. لیکن بازخوانی و به دست دادن سابقه و گذشته تاریخی کلام دشواری‌های خاص خود را به دوش می‌کشد. این دشواری‌ها بیشتر از دو ناحیه است: نخست ناکارآمدی و یا ناآشنایی محققان علاقه‌مند به این حوزه با شیوه‌های پژوهشی مطالعه تاریخی فکر و اندیشه و دیگر بی‌اطلاعی از ادبیات کلام امامیه در سده‌های نخستین شیعه. این دو در کنار بی‌توجهی به چگونگی شکل‌گیری اندیشه‌ها، عملاً منجر به آن شده است که بسیاری از طرح‌های شناخت اندیشه‌های متکلمان شیعه در جهان معاصر، در فضایی رشد

کند که الگوی فکری صحیحی بر آن حاکم نیست. طبیعی است برون داد این گونه پژوهش‌ها آثاری خواهد بود که کلام امامیه را بی‌ریشه یا تأثیرپذیر از دیگر گرایش‌های اسلامی و یا غیر اسلامی معرفی نماید. نمونه‌هایی از این فرآورده‌ها را می‌توان هم‌اینک در آثار مستشرقانی چون مادلونگ، مکدرموت، اشمیتکه، فان اس، و غیره یافت.

باری، خمودی پژوهش در این حوزه و البته در میان اندیشمندان شیعه، هرچند در هرن عواملی چند است، بدون تردید نبود یا کمبود برنامه‌های کلام و صحیح در معرفی تاریخ کلام و اندیشه شیعه از مهم‌ترین این عوامل است؛ به همین دلیل تدوین و سامان‌دهن پژوهش‌ها در جهت تحقق این آرمان ضروری می‌نماید.

بی‌شک، تدوین تاریخ اندیشه‌های کلامی شیعه، از زوایای مختلف قابل اجرا است؛ شخصیت‌های سامان بخش این تاریخ جریان‌ها و مکاتب تاریخ‌ساز در عرصه اعتقادات، موضوعات و تراث برآمده از دانش کلام، محورهای متفاوتی هستند که هر کدام در این فرآیند، از ویژگی خاصی برخوردارند.

طرح کلان «متکلمان شیعه» فعالیت‌ی از مجموعه تلاش‌های پژوهش‌کنده فلسفه و کلام پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی است که در راستای دست‌یازیدن به هدف ذکر شده، پژوهش درباره متکلمان امامیه را در دستور کار قرار داده تا اعتقادات ایشان را در طول تاریخ به تصویر بکشد و از نوآوری‌های روشی و محتوایی ایشان پرده بردارد. بدون تردید علیرغم فعالیت‌ها و آثار پراکنده‌ای که در تاریخ این رشته انجام شده است، این طرح، به واقع نخستین حرکت جامع در بازشناسی این بخش از اندیشه شیعه است

هشتاد متکلم در قالب دوازده مدرسه فکری سامان یافته است که از یک تقدم وتأخر تاریخی نسبی نیز برخوردارند؛ مدارس چون مدرسه کلامی مدینه و حجاز، مدرسه کلامی کوفه، مدرسه کلامی قم، مدرسه کلامی بغداد، مدرسه کلامی ری، مدرسه کلامی حله و غیر آن. درباره رویکرد پژوهش‌های این مجموعه، هر چند شایسته می‌نمود گونه تحقیق در آن تحلیلی تعریف شود تا در پرتو پس‌زمینه و بسترهای فکری، فرهنگی و سیاسی مدارس مورد نظر، تحلیل واقع‌بینانه‌تری از آراء و اندیشه‌ها به دست داده شود و در وهله دوم زوایا و نقاط کور و تاریک تاریخ کلام مشخص و در انجم، تبیینی از سیر تحولات اندیشه‌های کلامی، هم‌چنین تأثیر و تأثرات متکلمان بر یکدیگر بررسی شود، اما این رویکرد به دلیل دشواری‌های پیش‌گفته کمتر دست‌یافتنی می‌نمود، لذا حداقل انتظار می‌رود این طرح، گزارشی دقیق و روش‌مند (توصیفی) از آراء و اندیشه‌های اندیشمندان است، هر چند تلاش می‌شود آثار تدوین شده خالی از تحلیل نباشد.

برون‌دادهای مطالعات و تحقیقات در این کتاب به‌ریر، که در قالب تکنگرایی‌هایی با عنوان اندیشمند مورد نظر به زیور طبع آراسته می‌شود، بر پایه دو محور عمده سامان یافته است. محور نخست بازشناخت شخصیت متکلم در پرتو پس‌زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی و محور دوم اعتقادات و انگاره‌های کلامی و اعتقادی وی را پوشش می‌دهد.

محور نخست به شخصیت، زمینه و زمانه فرهنگی و اجتماعی می‌پردازد تا از خط فکری و جریان اثرپذیری و اثرگذاری متکلم مورد پژوهش آگاهی دهد. و بخش دوم که مهم‌ترین و اساسی‌ترین بخش تحقیق است، جدای از تقریر صحیح مباحث، نظام فکری منسجم متکلم را به تصویر می‌کشد. مهم‌ترین سرفصل‌های این بخش، جدای از نشان دادن چگونگی نگرش

متکلم به دانش کلام، بررسی اندیشه‌های او در قالب سرفصل‌های کلی معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، نبوت، امامت و معاد است.

کتاب پیش‌رو به بررسی اندیشه‌ها و باورهای سید مرتضی از متکلمان مدرسه کلامی بغداد می‌پردازد. مدرسه کلامی بغداد از درخشان‌ترین مدارس کلامی شیعه است که در درون خویش اندیشمندانی چون شیخ مفید، سید مرتضی، سید رضی، شیخ طوسی، ابوالصلاح حلبی، کراچکی، ابن بزاج و... را پرورش داده است. این مدرسه حوالی سال ۲۰۰ ه.ق. در ایام حکومت مأمون پدیدار شد و در اوایل دوره غیبت کبرا به اوج خود رسید. در این ایام بحث‌های فلسفی، علاوه بر رونق خاصی برخوردار بود و برخی از شخصیت‌های برجسته کلامی شیعه و اهل سنت نقشی مهم در آن ایفا کردند. در پایان از آقای علیرضا اسحاقی نویسنده ارجمند این اثر، حجة الاسلام والمسلمین استاد محمدتقی سبحانی ناظر علمی مجموعه متکلمان شیعه، اعضای محترم شورای پژوهشی، دکتر منصور نصری مدیر محترم گروه کلام، و سایر عزیزانی که در به ثمر رساندن این اثر نقشی داشتند تقدیر و تشکر می‌کنیم.

علیرضا آل‌بویه

مدیر پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی